

به نام خدا

نمایه‌ای از کاربرد آیات در احادیث امام رضا علیه السلام پیرامون قرآن

هاجر جهان‌دیده^۱

احد داوری^۲

چکیده:

قرآن کریم اعجاز الهی و برترین کتاب هدایت می باشد. ائمه علیهم السلام نیز هم‌ثقل قرآن، و مبین آیات آن می‌باشند؛ که باید دست بشریت را گرفته و بانور قرآن آنها را به سرمنزل کمال رهنمون شوند. امام رضا علیه السلام نیز، هدایتگری توسط آیات قرآن را در همه ابعاد زندگی بشر، در بسیاری از احادیث خود به نمایش گذاردند. در این مقاله تلاش شد با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، احادیث امام رضا علیه السلام مورد بازاندیشی قرار گیرد، تا کاربرد آیات قرآن در کلام ایشان بیش از پیش تبیین گردد. امام علیه السلام عظمت قرآن را تبیین نموده و ارزش نهادن به آن را مهم شمردند. ایشان شبهات و بدعت‌های پیرامون قرآن را جواب داده، و به تفسیر آیات، تبیین حقایق و بیان نکات فقهی پرداخته، در بسیاری از بیانات خود به آیات استشهاد نموده، مسائل مهم را توسط قرآن حل کرده و مفاهیم آن را در همه ابعاد زندگی خود جاری نمودند.

کلیدواژگان: عظمت و ارزش قرآن، تفسیر قرآن، استشهاد به آیات، پاسخگویی قرآن، امام رضا علیه السلام.

۱- فارغ التحصیل کارشناسی رشته علوم قرآن مجید دانشکده علوم قرآنی مراغه، hajar2341@chmail.ir

۲- دانشجوی دکتری تفسیر تطبیقی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم؛ ahaddavari@gmail.com

مقدمه:

قرآن کریم به عنوان آخرین و کاملترین کتاب هدایت، از جانب خداوند بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نازل گشت و پیامبر نیز در کنار قرآن، اهل بیت علیهم السلام را به عنوان هم ثقل آن معرفی نموده و این دو را، که از هم جدایی ندارند، به یادگار به همه بشریت امانت سپرد. اهل بیت عصمت، هم مدافع قرآن و هم مبین آن بودند؛ هم مردم را به آن فرا خوانده، و هم بطنهایی از جلوه های اعجاز آن را به بشریت عرضه می کردند؛ تا در سایه انوار سعادتبخش آن به کمال و نیکبختی دست یابند. این تلاش امامان علیهم السلام در زمان هریک از آنان به شکلی تجلی داشته است؛ حال سؤال این است که امام رضا علیه السلام به عنوان امام هشتم، به قرآن به چه شکل پرداخته است؟ و به چه میزان به آن بها داده است؟ و قرآن در کلام ایشان چه نمودی داشته است؟

برای پاسخ به این سوالات لازم هست که احادیث آن بزرگوار بار دیگر مورد تحلیل قرار گیرد، تا نمایه ای از کاربرد آیات در روایات ایشان ترسیم گردد. روایات قرآنی ایشان مورد توجه محققین بوده و با رویکردهای مختلفی مورد بررسی قرار گرفته است؛ ولی با این حال کاربر آیات در روایات ایشان دارای اهمیت بوده و پرداختن به جنبه های ناگفته آن می تواند افقهای جدیدی را فرا روی طالبان آب حیات بگشاید.

در این مقاله به دلیل محدودیت نمی توان همه ابعاد این روی کرد را ذکر کرد از این روی تنها به عنوان مثال به گوشه ای از مهمترین مباحث پرداخته شده است. همچنین به جهت جلوگیری از اطاله کلام، نیازی به واژه شناسی کلمات دیده نشد. از تبیین زندگانی و شخصیت امام رضا علیه السلام نیز به دلیل معرف بودن اجتناب گردید.

۱. جامعیت قرآن:

قرآن به عنوان معجزه آخرین پیامبر، در بر دارنده همه احکام، حدود و معارف الهی مورد نیاز بشر می باشد؛ «وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ» (نحل، ۸۹)

از آنجا که انسان نیز شیفته ابدیت و خواهان زندگی جاوید می باشد؛ «وَتَتَّخِذُونَ مَصَانِعَ لَعَلَّكُمْ تَخْلُدُونَ» (شعراء، ۱۲۹) پس باید قرآن جامع و سبک و سیره اهل بیت علیهم السلام را روح زندگانی خود قرار داده و از نور قرآن روشنی گرفته و پیرو معصومین علیهم السلام باشد تا نیک بخت و سعادت مند شود.

۲. جاودانگی قرآن:

قرآن برای همه عصر ها و نسل ها راهنمای راه بوده، و مسائل و سؤالات همه زمانها را پاسخگو می باشد؛ چنان که خود قرآن می فرماید: «وَأَوْحَىٰ إِلَيْنَا هَذَا الْقُرْآنَ لِنَذِيرُكُمْ بِهِ وَمَنْ بَلَغَ» (انعام، ۱۹) و خداوند بر این جاودانگی

تأکید فراوان می نماید؛ «إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ» (حجر، ۹) رمز این جاودانگی، وابستگی قرآن کریم به خداوند حکیم می باشد؛ «مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ» (نحل، ۹۶)

جاودانگی قرآن کریم یکی از برجسته ترین جنبه های اعجاز آن می باشد که توجه و تعجب همه صاحبان خرد را به خود جلب کرده است؛ چنانکه از امام رضا علیه السلام نقل شده که از امام جعفر صادق علیه السلام پرسیده شد: چه سری است که قرآن هرچه زمان بیشتر بر او می گذرد و هرچه بیشتر تلاوت می شود بر طراوت و تازگی اش افزوده می گردد؟ امام فرمودند: «لِأَنَّ الْقُرْآنَ لَمْ يُنْزَلْ لِيَزْمَنْ دُونَ زَمَانٍ وَ لِيَنَاسِ دُونَ نَاسٍ...» برای این که قرآن کریم برای یک زمان و یک مردم فرستاده نشده است. و قرآن کریم می فرماید: «لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ لَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ». (فصلت، ۴۲) (عروسی حویزی، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۵۵۴؛ صادقی تهرانی، ۱۳۶۵، ج ۱۴، ص ۱۱۶؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸، ج ۱۴، ص ۴۲۶؛ بحرانی، ۱۴۱۶، ج ۵، ص ۷۴۹؛ مکارم شیرازی، ۱۴۲۱، ج ۲۰، ص ۵؛ هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۱۶؛ دخیل، ۱۴۲۲، ص ۵؛ مطهری، ۱۳۸۳، ج ۲۶، ص ۴۱)

۳. ائمه علیهم السلام هم ثقل قرآن:

ائمه علیهم السلام نیز بعد از پیامبر گرامی صلی الله علیه و آله، هم ثقل قرآن و برترین مبین آیات ناب آن می باشند. آنان مفسر حقایق و اشاعه دهنده نور قرآن بوده، و وصی و حجت خداوند بر همه بشریت می باشند. چنان که حضرت پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: «إِنِّي تَارِكٌ فِيكُمْ الثَّقَلَيْنِ كِتَابَ اللَّهِ وَ عِتْرَتِي أَهْلَ بَيْتِي...» من دو امانت در میان شما می گذارم؛ کتاب خدا و اهل بیتم را. (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۲۹۴؛ صفار، ۱۴۰۴، ص ۴۱۲؛ واقدی، ۱۴۱۸، ج ۲، ص ۱۵۰؛ بحرانی اصفهانی، ۱۴۱۳، ج ۲۰، ص ۱۱۱۰؛ حر عاملی، ۱۴۲۵، ج ۲، ص ۱۳۹؛ امین عاملی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۲۹۱؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۳۳، ص ۵۰۹؛ طبری، ۱۴۲۴، ص ۱۴۴؛ الامینی، ۱۴۱۶، ج ۳، ص ۱۱۸؛ المرعشی التستری، ۱۴۰۹، ج ۹، ص ۳۱۹؛ احمدی میانجی، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۴۹۸)

این حدیث به خوبی تأیید می نماید که جامعیت و جاودانگی، علاوه بر قرآن کریم، صفت امامان معصوم علیهم السلام نیز می باشد. پس باید قرآن را با عنایت به رهنمودهای ائمه علیهم السلام مورد تمسک قرار داد تا در مواجهه با آیات متشابه و همچنین تأویلات ناروای تحمیل شده بر قرآن، و سایر حق نماها گمراه نشد.

۴. امام رضا علیه السلام و قرآن:

حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام، امام هشتم شیعیان می باشد. (درباره خصوصیات و زندگانی امام رضا علیه السلام رجوع شود به: المرعشی التستری، ۱۴۰۹، ج ۲۸، ص ۶۷۵؛ طبرسی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۸۹؛ طبرسی، ۱۴۲۲، ص ۹۷؛ حسینی عاملی، ۱۴۱۲، ص ۱۱۹؛ الحسینی المدنی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۳۳۱؛ طبرسی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۹۶۵؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ص ۱۲؛ شافعی، ۱۴۱۹، ص ۶۰)

ابراهیم بن عباس صولی گفت: ندیدم از رضا علیه السلام پرسشی شود که او پاسخ آن را نداد. هیچ کس را دانایتر از او ندیدم. مأمون او را بارها با پرسش درباره چیزهایی می آزمود، اما امام به وی پاسخ کامل می داد و در

پاسخش به آیاتی از قرآن مجید تمثیل می‌جست؛ «کان کلامه کلّه و جوابه و تمثله انتزاعات من القرآن». (مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۴۹، ص ۹۰؛ بحرانی، ۱۴۱۱، ج ۴، ص ۳۴۳؛ شریف قرشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۹۶؛ اربلی، ۱۴۲۱، ج ۲، ص ۸۳۴؛ جعفریان، ۱۳۸۱، ص ۴۵۵؛ امین‌عاملی، ۱۳۷۶، ج ۵، ص ۱۴۷؛ مجلسی، ۱۳۸۰، ص ۸۲؛ فضلالله، ۱۳۸۲، ص ۴۹؛ قمی، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۱۶۲۳؛ جعفریان، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۴۴۳) و حتی قرآنی نیز منسوب به آن حضرت می‌باشد. (رفاعی، ۱۳۷۱، ج ۸، ص ۵۲۱)

حضرت رضا علیه السلام هر سه روز یک ختم قرآن انجام می‌دادند، و می‌فرمودند: «اگر بخواهم در کمتر از سه روز هم می‌توانم یک قرآن ختم کنم، و لیکن هنگامی که به آیات شریفه می‌رسم تفکر و تدبّر می‌کنم که این آیه در چه موضوعی فرود آمده و در چه وقتی نازل شده است، و لذا قرآن را در هر سه روز یک دور قرائت می‌کنم.» (طبرسی، ۱۳۹۰، ص ۴۳۸؛ عطاردی، ۱۳۹۷، ص ۵۷)

۵. عظمت قرآن در کلام امام رضا علیه السلام:

عظمت قرآن هم در رفتار امام رضا علیه السلام و هم در گفتار ایشان کاملاً مشهود می‌باشد؛ حسین بن احمد بیهقی از صولی از محمد بن موسی از پدرش روایت کرد: آنگاه که حضرت رضا علیه السلام سخن از قرآن راندند و پیرامون عظمت و اعجاز آن سخن گفتند، و فرمودند: «آن ریسمان محکم الهی است، چنگ آویز استوار و پا بر جای اوست، و راه برجسته و برتر و کامل اوست که، سالک و رهسپار خود را به بهشت می‌رساند و از آتش دوزخ نجات می‌بخشد، در طول زمان و مرور ایام و گذشت روزگاران کهنه نگرده، و بر زبانهای مختلف سست و بی‌ارزش و ناچیز نیاید، چرا که آن برای زمانی خاصّ نیامده، و در هر زمان مانند زمان پیش تازه و نو و جدید است، بلکه حجّت است و برهان برای همه انسانها در هر زمان و مکان، «لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ لَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ» (فصلت، ۴۲) ...» (ابن بابویه قمی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۱۲۲؛ شریف قرشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۱۷۸؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۱۰، ص ۳۶۱)

در این روایت امام رضا علیه السلام حق مطلب را به جای آورده و ضمن اشاره به استحکام و استواری جاودانگی قرآن کریم، آن را برترین راه به سوی بهشت و سعادت خواندند که هرگز سالک، به غیر آن نمی‌تواند از آتش غضب خداوند نجات یابد. قرآن در کلام امام رضا علیه السلام هم جامعیت و هم جاودانگی دارد و هم عزیز هست. قرآن برای همه مردم جهان دلیل روشن خداوند می‌باشد که هیچ باطلی در آن راه ندارد.

۶. ارزش نهادن به قرآن:

ارزش نهادن به قرآن کار عقلا و سیره معصومین علیهم السلام می‌باشد؛ برای مثال: آنجا که حضرت رضا علیه السلام در کنار سایر هدایا پیراهن خود را نیز به عنوان هدیه به دعبل خزایی دادند و فرمودند: «قدر این پیراهن را بدان که... هزار مرتبه قرآن با آن ختم نموده‌ام.» (المرعشی التستری، ۱۴۰۹، ج ۱۲، ص ۴۰۱؛ ج ۱۹، ص ۵۷۴؛ امین‌عاملی، ۱۴۰۳، ج ۶، ص ۴۱۷؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۴۹، ص ۲۴۰؛ جزائری، ۱۴۲۷، ج ۲، ص ۳۹۷؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۶۴؛ بحرانی اصفهانی، ۱۴۱۳، ج ۲۲، ص ۴۰۲؛ اربلی، ۱۴۲۱، ج ۲، ص ۸۴۴؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۱۸۲)

این روایت به خوبی بیانگر این می باشد که قرآن از ارزش بسیار بالایی برخوردار می باشد که یک پیراهن عادی را به یک هدیه گران قیمت بدل می نماید.

همچنین امام رضا علیه السلام جایگاه منزلت قرآن را یاد آور شده و مسجد را خانه قرآن و معارف قرآنی معرفی کرده و از ورود مشغولیت‌های بی ارزش در آن به شدت نهی می کنند؛ چنان که ایشان از حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم حدیث کردند که آن حضرت فرمودند: «هر که را شنیدید که در مساجد شعر می خواند، به او بگویید: خدا دهانت را در هم شکند، همانا مسجد برای قرآن بنا شده است.» (مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۸۰، ص ۳۶۳؛ کلینی، ۱۳۶۲، ج ۳، ص ۳۶۹؛ قمی، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۴۴۶)

۷. رفع برخی شبهات و بدعت‌های پیرامون قرآن:

علاوه بر تبیین مفاهیم، یکی از مهمترین مسئولیت‌های ائمه علیهم السلام پیراسته داشتن قرآن کریم از تحریف معنوی و بدعت‌ها می باشد. همیشه شبهاتی وجود دارند که اگر واضح و دقیق پاسخ داده نشوند سبب پیدایش بدعت‌ها و انحرافات شده و دین را از مسیر اصلی خود خارج می کنند. از این روی امام رضا علیه السلام همه سوالات یا شبهات را به درستی پاسخ می داند و در باره قرآن کریم نیز ایشان چنین کردند که به چند نمونه از موارد مهم اشاره می شود:

۱.۷. قدیم یا حادث بودن قرآن: در باره حادث یا قدیم بودن قرآن بحث‌های بسیاری در بین مردم بود. از امام رضا علیه السلام در باره قرآن پرسیده شد و امام قاطعانه پاسخ دادند: «قرآن کلام خداست.» (تقی‌زاده‌داوری، ۱۳۸۵، ص ۴۱۶؛ ابن بابویه، ۱۳۹۸، ص ۲۲۳) و ریان بن صلت روایت کرده که به علی بن موسی الرضا علیهما السلام عرضه داشتیم: قرآن در نظر شما چگونه است و در باره آن چه می فرمائید؟ آن حضرت فرمودند: «قرآن کلام خداست، از آن قدم فراتر ننهید و از غیر آن راه مجوئید که گمراه خواهید گشت.» (ابن بابویه قمی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۹۰؛ عطاردی، ۱۳۹۷، ص ۴۹۵؛ ابن بابویه، ۱۳۷۶، ص ۵۴۶؛ فتال نیشابوری، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۳۸؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۶۱؛ حکیمی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۲۶۴) یاسر گوید: حضرت رضا علیه السلام فرمودند: «مجادله و مراء در باره کتاب خداوند کفر است.» (مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۸۹، ص ۱۱۱؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۰۷) این روایات که بویی از انذار و هشدار را به همراه دارند، و همچنین کثرت این نوع احادیث نشان از اهمیت مسئله می باشد.

ابو قره نیز در مناظره ای که با امام رضا علیه السلام داشت، از ایشان پرسید در باره کتاب‌های آسمانی چه می فرمائید؟ حضرت رضا علیه السلام فرمود: تورات و انجیل و زبور و فرقان و هر کتابی که خدا فرستاده کلام خدا است که برای جهانیان چراغ هدایت و راهنما است. تمام آنها آفریده شده است و آن کتابها، غیر خدا هستند. چنانچه در قرآن نیز می فرماید: «أَوْ يُحْدِثُ لَهُمْ ذِكْرًا» (طه، ۱۱۳) و «مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ ذِكْرٍ مِنْ رَبِّهِمْ مُحَدَّثٍ إِلَّا اسْتَمَعُوهُ وَ هُمْ يَلْعَبُونَ». (انبیاء، ۲) خداوند تمام کتاب‌های آسمانی را به وجود آورده.» ابو قره گفت آیا فنا پذیرند؟ امام فرمودند: «مسلمانان اجماع نموده اند و بر این مطلب اتفاق دارند که غیر خدا هر چه هست فانی است. غیر

خدا فعل اوست. تورات و انجیل و زبور و فرقان همه فعل خدایند...» (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۴۰۵؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۱۰، ص ۳۴۴؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۳۹۶) حضرت رضا علیه السلام در بیانهای متعدد ذات خداوند را از غیر مبراء کرده و قرآن را آفریده و کلام خداوند معرفی نمودند. و شبهه قدیم یا حادث بودن را از قرآن زدودند.

یاسر خادم از حضرت رضا علیه السلام روایت کرده که از آن حضرت در باره قرآن سؤالی شد فرمود: «خداوند مرجه و ابو عینه را لعنت کند، قرآن کلام خداوند است و مخلوق نیست.» (مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۸۹، ص ۱۲۰؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۰۷؛ بحرانی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۱۸؛ عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۸) حسین بن خالد گوید: خدمت حضرت رضا علیه السلام عرض کردم قرآن خالق است و یا مخلوق؟ ایشان فرمودند: «قرآن نه خالق است و نه مخلوق بلکه کلام خداوند متعال است.» (المرعشی التستری، ۱۴۰۹، ج ۱۲، ص ۲۶۷؛ امین عاملی، ۱۴۰۳، ج ۱۰، ص ۳۲۹؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۸۹، ص ۱۱۷؛ ذهبی، ۱۴۰۹، ج ۹، ص ۹۱؛ ج ۱۴، ص ۳۹۵؛ ج ۲۱، ص ۲۹۶؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۰۷)

۲.۷. آیات متشابه در قرآن: حضرت رضا علیه السلام مناظره ایدرباره پیامبران داشتند، و علی بن جهم، از آیات متشابه استفاده کرده و عصمت انبیاء را زیر سؤال می برد، حضرت امام او را از تفسیر به رأی نهی نموده و فرمودند: «وای بر تو ای علی از خداوند بترس و به پیامبران خداوند نسبت های زشت نده، و کتاب خداوند را با رأی خود تفسیر نکن، زیرا خداوند متعال میفرماید: تاویل قرآن را جز خداوند و راسخین در علم کسی نمی داند. «وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَ الرُّاسِخُونَ» (آل عمران، ۹) ...» (مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۱۱، ص ۷۲؛ شریف قرشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۱۵۳؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۹۲؛ عطاردی، ۱۳۹۷، ص ۶۱۵) همچنین ابو حمیون روایت می کند که حضرت رضا علیه السلام فرمودند: «هر کس متشابهات قرآن را به محکمش برگرداند به طریق مستقیم هدایت شده است.» (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۴۱۰؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۱۸۵؛ ج ۸۹، ص ۳۷۷؛ معروف الحسنی، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۴۰۶؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۹۰؛ ازبلی، ۱۴۲۱، ج ۲، ص ۸۱۵؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۰۷)

اگر آیات متشابه از محکمت آن باز شناخته نشود و متشابهات قرآن به آیات استوار آن ارجاع داده نشود، مفسر دچار اشتباهات بزرگ شده و راه حق را گم خواهد کرد. به همین جهت امام رضا علیه السلام دو راهکار ارائه کرده اند؛ یکی رد متشابهیه محکم قرآن، و دیگری مراجعه به کلام راسخان در علم، که همان رسول خدا و ائمه علیهم السلام می باشند، هست.

۳.۷. بسم الله آیه ای از آیات قرآن: به امیر المؤمنین علیه السلام گفته شد: به ما بگویید که آیا بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ جزئی از فاتحه کتاب است؟ فرمودند: «بلی، رسول خدا صلی الله علیه و آله آن را می خواند و آن را آیه ای از قرآن می شمرد، و به فاتحه کتاب سبع المثانی می گویند.» (شریف قرشی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۴۴۶؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۱۱؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۸۹، ص ۲۲۷)

با این وجود برخی بسم الله را قرآن نمی دانستند و در نماز نیز، آن را آهسته می خواندند؛ ولی امام رضا علیه السلام در تمام نمازهایش در شب و روز بسم الله را بلند می خواند و انتقاد می کرد از آنهایی که آن را آهسته می خواندند و می گفتند: «چه شده است آنها را؟ خدا بکشدشان! آنها به بزرگترین آیه در کتاب خدا دست بردند و گمان کردند که اگر آن را بلند بخوانند بدعت کرده اند.» (عروسی حویزی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۰؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸، ج ۱، ص ۱۲؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۴۹، ص ۹۴؛ ج ۸۲، ص ۷۹؛ شریف قرشی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۴۴۶)

۴.۷. قرآن برترین کلام: امام رضا علیه السلام نیز همانند سایر ائمه علیهم السلام مسئله عرضه روایات به قرآن کریم را مطرح نموده و بهترین راه تشخیص حدیث را ارجاع دادن آن به کلام خداوند دانسته اند؛ چنان که فرمودند: «هر گاه روایات با مخالفت قرآن مواجه شدند من آن اخبار را تکذیب می کنم، زیرا مسلمین اجماع کرده اند که با علم و دانش نمی توان خداوند را دریافت...» (مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۴، ص ۳۶؛ جعفریان، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۹۱؛ کلینی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۹۶؛ مرتضی العاملی، ۱۴۱۶، ص ۳۷۴؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۱۶) تکذیب روایات مخالف قرآن به دلیل استواری کلام خداوند می باشد که فوق علم و آگاهی بشر هست.

۵.۷. اولین سوره و آخرین سوره: امام هشتم به سوال معمولی که برای بسیاری از مردم درباره اولین و آخرین سوره قرآن مطرح می باشد در روایت کوتاهی به نقل از سایر ائمه علیهم السلام پاسخ داده اند؛ چنان که حسین بن خالد گوید از حضرت رضا شنیدم میفرمودند: «از پدرم شنیدم از پدرش روایت میکرد: نخستین سوره ای که از قرآن فرود آمد سوره علق بود و آخرین سوره ای که فرود آمد سوره نصر بود.» (مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۸۹، ص ۳۹؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۶؛ کلینی، ۱۳۶۲، ج ۳، ص ۵۰؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۰۸)

۸. پاسخ به برخی از شبهات آیات:

حضرت رضا علیه السلام علاوه بر پاسخ دهی به شبهات پیرامون قرآن، شبهات و سؤالات بسیاری را نیز پیرامون آیات پاسخ گفته اند که به چند نمونه اشاره می شود:

۱.۸. عروج امام حسین علیه السلام به عرش: ابو الصلت هروی به خدمت حضرت امام رضا علیه السلام عرض کرد: گروهی در کوفه هستند که دعوی می کنند که حسین بن علی علیه السلام کشته نشد، و حق تعالی شباهت او را بر حنظله بن اسعد شامی افکند، و آن حضرت را به آسمان بالا برد، چنانچه عیسی را به آسمان بالا برد؛ و این آیه را حجت می سازند: «وَ لَنْ يُجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا»، (نساء / ۱۴۱) حضرت فرمودند: «دروغ می گویند، غضب و لعنت خدا بر ایشان باد، ایشان با تکذیب کردن پیغمبر خدا صلی الله علیه و آله که خبر داد که آن حضرت کشته خواهد شد، کافر شده اند. ... مراد حق تعالی در این آیه، آن است که کافر را حجتی بر مؤمن نیست. چگونه این معنا می تواند مراد باشد؟! و حال آنکه حق تعالی در قرآن خبر داده است که کافران بسیاری از پیغمبران را به ناحق کشته اند و لیکن با وجود کشتن ایشان حجت پیغمبران بر ایشان غالب بود و حقیقت ایشان ظاهر بود.» (حر عاملی، ۱۴۲۵، ج ۵، ص ۳۸۰؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۴۴، ص ۲۷۱؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۸۷؛ ج ۲، ص ۵۰۴؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۰۳؛ مجلسی، ۱۳۸۲، ص ۵۶۶؛ جعفریان، ۱۳۸۱،

ص ۲۳۷) امام رضا علیه السلام با استدلالات قرآنی خود هم علم الهی خود را اثبات نموده و هم به تعمق بیشتر در قرآن فرا خواننده و هم حقیقت را آشکار نمودند.

۲.۸. شبهه گمراهی حضرت موسی سلام الله علیه: عصمت پیامبران خدا از دیرباز محل بحث بوده است و در زمان امام رضا صلوات الله علیه نیز همچنان ادامه داشته است؛ چنان که حتی برخی، آیات قرآن کریم را از روی عناد یا کم توجهی و تفسیر به رأی، بر مدعای خود شاهد می آوردند. حضرت امام ابی الحسن الرضا علیه السلام در بیانات و مناظرات خود از پیامبران دفاع نموده و عصمت آنان را اثبات می کردند.

در باره حضرت موسی فرمودند: «مقصود موسی علیه السلام از آن کلام «وَأَنَا مِنَ الضَّالِّينَ» (شعراء، ۲۰) گم کردن راه سیر و مسافت بود نه ضلالت و گمراهی از طریق معرفت، و شناخت خداوند؛ چنان که خدا درباره حضرت محمد مصطفی صلی الله علیه و آله و سلم فرمود: «أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَى» (ضحی، ۶)....» (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۴۲۸؛ امین عاملی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۲۲؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۱۱، ص ۸۱؛ معروف الحسنی، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۴۰۴؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۹۹؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۱۲۷) ایشان آیات قرآن را از نسبت ناروا به پیامبران مبراء کردند و همان طور که گذشت امر به رد متشابهات به محکمت و پرهیز از تفسیر مقرضانه آیات نمودند.

۳.۸. نسبت دادن افعال ظاهری به خداوند: امام رضا علیه السلام در باره آیه «وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا» (فجر، ۲۲) فرمودند: «مسئلاً خدا را نمی شود به آمدن و رفتن توصیف کرد و خدا برتر از انتقال است، و یعنی امر پروردگارت و همچنین ملائکه در صفوف آمدند.» (مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۳، ص ۳۱۸؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۲۵؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۸۳؛ طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۴۱۱؛ شریف قرشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۳۲۴)

این روایات تنها گوشه ای بسیار ناچیز از تلاشهای قرآنی امام علی بن موسی الرضا علیه السلام می باشد که با بیانات خود زنگار خطاها و عنادهارا از روی کلام خداوند کنار زده و آفتاب هدایت را آشکارتر نموده اند.

۹. تفسیر، تأویل و بیان حقایق و نکات آیات قرآن:

بیشترین و گسترده ترین تلاش ائمه علیه السلام در حول قرآن، مربوط به بیان تفسیر آیات می باشد که بیشترین تعداد روایات قرآنی ایشان را به خود اختصاص داده است. این عنایت ائمه علیهم السلام به قرآن کریم، به این دلیل می باشد که مراد و معنای آیات قرآنی، در آنچه حروف و الفاظ آنها دلالت دارد منحصر نیست و باید امور و نکات دیگری نیز در نظر گرفته شود، که بسا از نظر ما پوشیده می باشد؛ «وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ»؛ (آل عمران، ۷) (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۵۵؛ طیب، ۱۳۷۸، ج ۱۳، ص ۳۰۱) از این روی امام رضا علیه السلام نیز همچون سایر ائمه سلام الله علیهم دقائق مهمی را که در برخی آیات وجود دارد و از لحاظ فهم نکات حکمت آمیز آنها سؤال برانگیز است، به گونه ای توجیه و تعلیل می فرمایند که در همه آنها، عمق بی پایان اعجاز قرآن مجید آشکار می شود. (فضلالله، ۱۳۸۲، ص ۲۳۶)

۱.۹. تفسیر آیات قرآن:

حضرت رضا سلام الله عليه آیات بسیاری از قرآن کریم را تفسیر، یا به آن استناد نموده اند. (شریف قرشی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۴۴۶) در ادامه به چند دسته از تفسیر آیات توسط حضرت رضا اشاره می شود:

۱.۱.۹. بیان ابتدائی تفسیر آیات: حضرت رضا علیه السلام در تفسیر آیه «فَأَلْمَسَّتْ أُمَّرًا» (ذاریات، ۴) فرمودند: «فرشتگان روزی بنی آدم را بین طلوع فجر و طلوع آفتاب تقسیم می کنند، هر کسی بین این دو طلوع بخواهد از رزقش محروم می گردد.» (مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۸۳، ص ۱۳۰؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۷۳؛ عطاردی، ۱۳۹۷، ص ۵۴۶) و همین طور در تفسیر دو آیه «وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاصِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ» (قیامت، ۲۲-۲۳) فرمودند: «معنی آن این است که صورتهای آنها می درخشد و منتظر پاداش از جانب پروردگار خود هستند.» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۲۰، ص ۱۱۶؛ طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۴۰۹؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۴، ص ۲۸؛ فتال نیشابوری، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۱۰۳؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۷۹؛ معروف الحسنی، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۴۰۶؛ شریف قرشی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۴۸۲) در حقیقت امام علیه السلام با این بیان ارتباط قرآن با زندگی مردم را بارزتر نموده و آن را برای افکار عموم مردم ملموستر می کنند.

۲.۱.۹. پاسخ به سؤالات تفسیری:

حضرت علاوه بر تفاسیری که به طور ابتدایی افاضه می کردند، به سؤالات قرآنی و تفسیری نیز پاسخ می دادند. محمد بن فضیل گوید: از حضرت رضا علیه السلام پرسیدم تفسیر آیه شریفه «بَلْ هُوَ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوْتُوا الْعِلْمَ» (عنکبوت، ۴۹) چیست؟ فرمودند: «مقصود ائمه علیهم السلام هستند.» (مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۲۳، ص ۲۰۴؛ صفار، ۱۴۰۴، ص ۲۰۶؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۶۵؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۴، ص ۴۲۰)

علی سائی نیز گوید از حضرت رضا علیه السلام پرسیدم معنی آیه شریفه «أَنْ تَقُولَ نَفْسٌ يَا حَسْرَتِي عَلَىٰ مَا فَرَّطْتُ فِي جَنبِ اللَّهِ وَإِن كُنْتُ لَمِنَ السَّخِرِينَ» (زمر، ۵۶) چیست؟ فرمودند: «جنب الله امیر المؤمنین، و همچنین اوصیاء بعد از آن حضرت می باشند، یکی بعد از دیگری تا آخرین نفر از آنها...» (صفار، ۱۴۰۴، ص ۶۲؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۶۸؛ عطاردی، ۱۳۹۷، ص ۵۴۴)

۳.۱.۹. نقل تفسیر آیات از امامان پیشین:

امام رضا علاوه بر بیان نظر خود در تفسیر آیات، تفاسیر آیات زیادی را نیز به نقل از معصومین پیش بیان کرده اند؛ برای مثال: حضرت رضا از پدرانش از حضرت علی علیه السلام روایت کرده که فرمودند: «حضرت رسول صلی الله علیه و آله آیه شریفه «لَا يَسْتَوِي أَصْحَابُ النَّارِ وَأَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمُ الْفَائِزُونَ» (حشر، ۲۰) قرائت فرمودند و سپس گفتند: «اصحاب جنت کسانی هستند که از من اطاعت کنند، و پس از من تسلیم علی ابن ابی طالب علیه السلام شوند و به ولایت او اقرار و اعتراف داشته باشند، و اصحاب دوزخ کسانی میباشند که از

ولایت او گریزان شده و نقض عهد کنند و با او جنگ نمایند.» (حر عاملی، ۱۴۲۵، ج ۳، ص ۲۸؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۲۷، ص ۲۰۳؛ ج ۳۸، ص ۱۱۰؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۸۰؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۷۶)

همچنین امام رضا علیه السلام به واسطه دیگر ائمه از امام سجّاد علیهم السلام نقل فرمودند که آن حضرت درباره آیه: «الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً» (بقره، ۲۲) چنین فرمودند: «خداوند زمین را متناسب با طبیعت، خوی و بدنهای شما قرار داد. آن را نه چنان داغ و سوزان نمود که شما را بسوزاند و نه چنان سرد که در آن یخ بزنید...» (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۴۵۶؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۵۷، ص ۸۲؛ معروف الحسنی، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۵۰۱؛ ابن بابویه قمی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۳۷) در این روایات تفسیری که امام رضا از پدران خود نقل نموده است، قرآن و اهل بیت علیهم السلام را بیش از پیش به هم پیوند داده و عنایت آنان به آیات الهی را مکشوف نموده است.

(لازم به ذکر می باشد که این دسته بندی برحسب علت بیان می باشد که می توان دستهبندی های بهتر و هدفمند تری در این زمینه ارائه داد.)

۲.۹. بیان برخی از حقایق قرآن:

بیان حقایق قرآن نیز همان تفسیر آیات می باشد که در این بخش بیشتر از احادیثی استفاده شده است که به بیان بطن آیه پرداخته است که می تواند مصداقی از تفسیر آیه یا عین آن باشد.

بکر بن صالح گوید حضرت رضا علیه السلام از من پرسیدند: مردم در باره این آیه چه میگویند؟ عرض کردم: فدایت شوم کدام آیه؟ فرمودند: آیه «وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَلُعِنُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنْفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ» (مائده، ۶۴) گفتم: در تفسیر آن اختلاف دارند. امام فرمودند: «من می گویم این آیه درباره واقفیه نازل شده آنها میگویند بعد از موسی بن جعفر امامی نیست؛ خداوند آنها را رد میکند و میفرماید: دستهای خدا گشاده است. دست در باطن قرآن، امام است، منظور اشاره باین اعتقاد آنها است که می گویند: پس از موسی بن جعفر امام نیست.» (مجلسی، ۱۳۷۷، ص ۲۴۲؛ ابن طاووس، بی تا، ص ۱۹۸؛ دیلمی، ۱۴۲۷، ص ۱۵۲؛ کشی، ۱۳۴۸، ص ۴۵۶؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۴۶۰؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۴۸، ص ۲۶۴)

حسن بن سعید از امام رضا علیه السلام چنین نقل کرده است که حضرت آیه شریفه: «يَوْمَ يَكْشَفُ عَنْ سَاقٍ وَيُدْعُونَ إِلَى السُّجُودِ» (قلم، ۴۲) را این گونه تفسیر فرمودند: «روزی که حاجبی از نور کنار می رود و مؤمنین به سجده می افتند ولی پشت منافقین سخت می شود و نمی توانند سجده کنند.» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۲۱؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۷، ص ۱۲۰؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵، ج ۵، ص ۳۹۵؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸، ج ۱۳، ص ۳۹۰)

حسن بن فضال گوید حضرت رضا علیه السلام در تفسیر آیه شریفه «فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ» (حجر، ۸۵) فرمودند: «درگذشتن و عفو بدون منت را صفا جمیل گویند.» (مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۶۸، ص ۴۲۱؛ ج ۶۸، ص ۴۲۷؛ ابن بابویه قمی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۹۴؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۵۰؛ الزرنندی الحنفی، ۱۴۵۲، ص ۱۶۲) و محمد بن عرفه گوید: حضرت رضا علیه السلام فرمودند: «مقصود از شجره یقطین در قرآن مجید کدو میباشد.» (برقی،

۱۳۷۱، ج ۲، ص ۵۲۰؛ حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۵، ص ۲۰۴؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۶۳، ص ۲۲۷؛ قمی، ۱۴۱۴، ج ۳، ص ۱۸؛ عطاردی، ۱۳۹۷، ص ۷۲۰)

در میان روایاتی که به عنوان مثال ذکر گردید، در دو روایت اول مفاهیم از عمق بیشتری برخوردار می باشند؛ ولی در دو حدیث آخر مفاهیم به ذهن نزدیکتر، و برای عموم، جری و تطبیق آنها آسانتر می باشند.

۳.۹. استفاده از آیات قرآن به عنوان شاهد:

حضرت رضا همانند سایر ائمه علیهم السلام گوهر کلام خود را به با نور آیات مزین می کردند و به استشهاد بر آیات مداومت داشتند؛ که این امر یکی از دلایل کثرت محبین و ارادت مندان غیر شیعه ایشان می باشد.

برای مثال: فردی از امام رضا علیه السلام پرسید: زهد چیست؟ آن حضرت در پاسخ گفتند: «زهد دارای ده جزء است. بالاترین درجات زهد کمترین درجه ورع، و برترین درجات ورع پایینترین درجات یقین است، و بالاترین درجات یقین کمترین درجه رضا است. و به راستی که بهترین معنی زهد در این آیه از کتاب خدا آمده است که فرمود: «لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ» (حدید، ۲۳)». (امین عاملی، ۱۳۷۶، ج ۴، ص ۲۷۴؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۶۷، ص ۳۱۰؛ ابن شعبه، ۱۴۰۴، ص ۲۷۸؛ کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۱۲۸)

و نیز عبد الله بن ابان زیات، که در نزد حضرت رضا علیه السلام موقعیتی مهم داشت، از آن جناب درخواست کرد که برای او و اهل بیتش دعا کند. حضرت فرمودند: «آیا من این کار را نمیکنم؟ به خداوند سوگند اعمال شما در هر شب و روزی به من عرضه می گردد». راوی گوید من این سخن را بزرگ شمردم، امام در این هنگام آیه شریفه «قُلْ اَعْمَلُوا فِى سَبِيْرِ اللّٰهِ عَمَلَكُمْ وَ رَسُوْلُهُ وَ اَلْمُؤْمِنُوْنَ» (توبه، ۱۰۵) را قرائت کردند. (صفار، ۱۴۰۴، ص ۴۲۹؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۳۹؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۲۳، ص ۳۴۷)

حضرت رضا علیه السلام در پاسخ فردی که قسم خورد ایشان از تمام مردم بهتر هست، بر آیه ۱۳ سوره حجرات استشهاد کرده و فرمودند: «این قسم را نخور؛ بهتر از من کسی است که پرهیزکارتر از من باشد و بیشتر از خدا اطاعت کند. به خدا قسم این آیه نسخ نشده است: «...إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ اتَّقَاهُمْ» (حجرات، ۱۳)». (مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۴۹، ص ۹۵؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۳۶؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۴۶؛ مجلسی، ۱۳۸۰، ص ۸۸)

۴.۹. بیان نکات فقهی قرآن:

امام رضا علیه السلام به نکات فقهی موجود در آیات نیز توجه ویژه ای داشتند و آنها را مطرح و تبیین می نمودند. برای مثال: حسن بن فضال از حضرت رضا علیه السلام روایت کرده که آن جناب در تفسیر آیه «هُوَ الَّذِي يُرِيكُمُ الْبَرْقَ خَوْفًا وَ طَمَعًا» (رعد، ۱۲) فرمودند: «خوف برای مسافر است، و طمع برای مقیم». (ابن بابویه، ۱۳۷۶، ص ۷۳؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۹۴؛ ابن بابویه، ۱۴۰۳، ص ۳۷۴؛ اربلی، ۱۴۲۱، ج ۲، ص ۳۰۹؛ بحرانی، ۱۴۱۶، ج ۳، ص ۲۳۸؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۵۶، ص ۳۷۷)

در نمونه ای دیگر امام رضا علیه السلام در باره این آیه: «ثُمَّ لِيَقْضُوا تَفَثَهُمْ وَ لِيُوقُوا نُدُورَهُمْ» (حج، ۲۹) فرمودند: «تفت عبارتست از گرفتن ناخن، زدودن چرک و برون شدن از احرام.» (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۳، ص ۲۹۷؛ بحرانی، ۱۴۱۶، ج ۳، ص ۸۷۶؛ مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۱۸، ص ۱۸۸؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸، ج ۹، ص ۸۷)

۵.۹. پاسخ به مسائل مهم:

حضرت ابی الحسن الرضا علیه السلام قرآن را دوای هر درد و پاسخ هر سوالی می دانستند از این روی بسیاری از مسائل را با برهان ها و دلایل قرآنی جواب نموده و اصول اعتقادی را از این طریق تحکیم می بخشیدند. ایشان در ابعاد مختلف آیات قرآن را به کار برده و به نیکوترین وجه از آنها استفاده نموده است. در ادامه به چند مسئله مهم اشاره می گردد؛

۱.۵.۹. مسائلی از توحید: توحید اقسام مختلفی دارد و مسائل بسیاری در این باب مطرح می باشد برای نمونه: حسن بن علی بن فضال گوید: از حضرت رضا علیه السلام از تفسیر آیه «اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَ مَكْرُوا وَ مَكَرَ اللَّهُ وَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَ هُوَ خَادِعُهُمْ» (نساء، ۱۴۲) سؤال کردم. فرمودند: «خداوند متعال کسی را مسخره نمیکند و ریشخند نمی نماید و مکر و خدعه ندارد، و لیکن پاداش مسخره کنندگان و مکر و خدیعه را میدهد، و پروردگار منزله است از اینکه اهل مکر و خدعه و نیرنگ و فریب باشد.» (مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۶، ص ۵۱؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۱۸؛ ابن بابویه، ۱۳۹۸، ص ۱۶۳؛ ابن بابویه، ۱۴۰۳، ص ۱۳) حضرت در این حدیث با زدودن شبهه از افکار خداوند را تنزیه کرده اند.

عباس بن هلال نیز گوید: از حضرت رضا علیه السلام از آیه شریفه «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ» (نور، ۳۵) سؤال کردم فرمودند: «خداوند اهل آسمان و زمین را هدایت می کند.» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۱۱۵؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۴، ص ۱۵؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۵۹؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۲۸۱) امام در این آیه نور بودن خداوند را به هادی بودن تفسیر کرده است.

همچنین حضرت در حدیث دیگری سه چیز را از لوازم توحید معرفی کرده اند؛ آنجا که هیثم بن عبد الله رمانی از حضرت رضا علیه السلام از امام باقر علیه السلام روایت کرد که آن جناب در تفسیر آیه مبارکه «فَطَرَتِ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا» (روم، ۳۰) فرمودند: «مقصود لا الله الا الله، محمد رسول الله علی امیر المؤمنین ولی الله میباشد و اینها از لوازم توحید هستند.» (قمی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۱۵۵؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۱۰۱؛ مازندرانی، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۱۳۴؛ بحرانی، ۱۴۱۶، ج ۴، ص ۳۴۴؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۳، ص ۲۷۷)

۲.۵.۹. مباحثی از امامت: اصل امامت و مسائل مربوط به امامت نیز از بحثهایی بود که در محافل مطرح بود و امام رضا علیه السلام نیز به دلیل حساسیت امر به آن بهای بیشتری داده و آیات بیشتری را در این باره در کلام خود به کار برده و به آن استدلال کرده و یا به حقیقت باطنی آن اشاره کرده اند. حسین بن خالد گوید: از امام رضا علیه السلام درباره این آیه شریفه سؤال کردم: «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ الْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا» (احزاب، ۷۲) حضرت فرمودند: «امانت، ولایت است، هر کس به ناحق مدعی آن شود، کافر شده

است.» (حرعاملی، ۱۴۲۵، ج ۱، ص ۱۲۷؛ ج ۱، ص ۱۳۰؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۲۳، ص ۲۷۹؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۳۰۶؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۶۶)

همچنین اسماعیل بن علی از حضرت رضا از پدران او از علی علیه السلام روایت کرده که فرمودند: حضرت رسول صلی الله علیه و آله آیه شریفه «لَا يَسْتَوِي أَصْحَابُ النَّارِ وَأَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ الْفَائِزُونَ» (حشر، ۲۰) قرائت فرمودند و سپس گفتند: «اصحاب جنت کسانی هستند که از من اطاعت کنند، و پس از من تسلیم علی ابن ابی طالب علیه السلام شوند و به ولایت او اقرار و اعتراف داشته باشند، و اصحاب دوزخ کسانی می باشند که از ولایت او گریزان شده و نقض عهد کنند و با او جنگ نمایند.» (حرعاملی، ۱۴۲۵، ج ۳، ص ۲۸؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۳۸، ص ۱۱۰؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۸۰؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۷۶)

حضرت رضا علیه السلام امام جایگاه و منزلت علی علیه السلام را، که سر آغاز فصل ناب امامت می باشند را در احادیث خود، بسیار متذکر شده اند. مثلاً ایشان آیه «وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ وَأَخِيهِ أَنْ تَبَوَّءَا لِقَوْمِكُمَا بِمِصْرَ بَيْوتًا وَاجْعَلُوا بُيُوتَكُمْ قِبْلَةً» (یونس، ۸۷) را تلاوت کرده و فرمودند: «در این آیه منزلت هارون در نزد موسی معلوم شده و از این جا منزلت علی در نزد حضرت رسول صلی الله علیه و آله معلوم می گردد.» (مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۳۹، ص ۲۰؛ عطاردی، ۱۳۹۷، ص ۶۳۰) همچنین آن حضرت فضیلت بزرگی را در آیه مباحله برای حضرت علی علیه السلام دانسته و فرمودند: «... پیامبر اکرم غیر از امیر المؤمنین علیه السلام مرد دیگری را در مباحله دعوت نکرد ثابت می شود که منظور از نفسی که خداوند در آیه تصریح میکند ایشان هست و این مقام را خداوند در قرآن به او اختصاص داده است.» (ابن صباغ مالکی، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۱۲۱؛ معروف الحسنی، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۳۶؛ رفاعی، ۱۳۷۱، ج ۸، ص ۴۶۱؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۲۵، ص ۲۲۳)

۳.۵.۹. عصمت پیامبران: عصمت پیامبران نیز از اهمیت برخوردار می باشد و حضرت در فرصتهای مختلف به آن پرداخته اند. (ر.ک: طبری، ۱۳۸۳، ص ۲۲۹؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۸۹، ص ۲۸۳؛ حرعاملی، ۱۴۲۵، ج ۱، ص ۲۶۷؛ رازی، بی تا، ج ۲، ص ۷۹۵)

برای نمونه از امام رضا علیه السلام از آیه «وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَهَمَّ بِهَا لَوْ لَا أَنْ رَأَىٰ بُرْهَانَ رَبِّهِ» (یوسف، ۲۴) پرسیدند: ایشان فرمودند: «... او معصوم بود و معصوم به سوی گناه می رود ولی آن را انجام نمی دهد.» (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۴۳۰؛ امین عاملی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۲۳؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۱۱، ص ۸۲؛ معروف الحسنی، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۴۰۵؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۰۱؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۱۲۹)

۴.۵.۹. رد افکار باطل: جریانهای فکری مختلف در زمان حضرت رضا علیه السلام بروز و ظهور کرده بودند و حضرت در شناساندن آنها به مردم و رد افکار باطل احادیث بسیاری دارند و از قرآن نیز یاری گرفته اند. امام رضا علیه السلام در پاسخ نامه یحیی بن مبارک، در باره واقفیه آیه شریفه «مُذَبِّبِينَ بَيْنَ ذَلِكَ لَا إِلَىٰ هَؤُلَاءِ وَلَا إِلَىٰ هَؤُلَاءِ» (نساء، ۱۴۳) را به واقفه تطبیق فرموده، و در ادامه نوشتند: «آنان نه از مؤمنین اند و نه از مسلمین، آنان

تکذیب‌گران آیات الهی اند. ...» (مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۴۸، ص ۲۶۸؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۴۶۲؛ جباری، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۱۸۹؛ مجلسی، ۱۳۸۰، ص ۲۸؛ مجلسی، ۱۳۷۷، ص ۲۴۵)

۱۰. جاری نمودن قرآن در همه ابعاد زندگی:

اگر فرد با قرآن آنچنان همراه باشد که قرآن با گوشت و پوست و او آمیخته گردد در این صورت آیات این کتاب آسمانی همچون چشمه ای از زبان وی جاری می گردد و همه اعمال و رفتار و گفتار فرد نیکو گشته، و سبک زندگی او قرآنی می شود. برای نمونه:

۱.۱۰. **قرآن در کلام:** فقیر گوید: شخصی به نام حسن را زراد می گفتند؛ تا آن که حضرت امام رضا علیه السلام به بزنی فرمودند: «حسن بن محبوب زراد مگو، بلکه بگو: سرآد، به جهت آن که حق تعالی در قرآن فرموده: «وَقَدَّرُ فِي السَّرْدِ» (سباء، ۱۱)» و این نهی حضرت به این خاطر نیست که عیبی در زراد باشد، زیرا که زراد و سراد هر دو به یک معنی است؛ بلکه این برای اهتمام و ترغیب به قرآن مجید است تا همه کلمات و استشهادات مؤمنین موافق با قرآن باشد و از کلام خداوند تعالی اخذ شده باشد. (قمی، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۱۷۴۰؛ امین عاملی، ۱۴۰۳، ج ۵، ص ۲۳۴؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۹۷، ص ۶۱؛ عطاردی، ۱۳۹۷، ص ۷۸۳)

۲.۱۰. **عمل به قرآن:** حضرت علیه السلام هر گاه اراده می کردند غذا بخوردند، یک کاسه می آوردند و در سر سفره می گذاشتند، از هر غذائی مقداری در آن کاسه می گذاشتند و می فرمودند آن را به فقراء بدهند؛ و سپس این آیه شریفه را قرائت می کردند: «فَلَا افْتَحَمَ الْعَقَبَةَ». (بلد، ۱۱) سپس می فرمودند: «چون خداوند متعال می دانست هر کس قدرت ندارد یک بنده را بخرد و آزاد کند، برای اینکه آنان راه بهشت را دریابند دستور داد اطعام کنند». (مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۴۹، ص ۹۷؛ ج ۶۳، ص ۳۴۸؛ ج ۷۱، ص ۳۶۲؛ شریف قرشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۳۲۴؛ جزائری، ۱۴۲۷، ج ۲، ص ۳۵۶؛ معروف الحسنی، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۳۵۴؛ کلینی، ۱۳۶۲، ج ۴، ص ۵۲؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۹؛ قمی، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۴۱۱) که نشان از توجه امام علیه السلام بر آثار ارزشمند آیات می باشد.

۳.۱۰. **قرائت قرآن:** ایشان مؤمنین را دعوت به انس با قرآن در همه عرصه های زندگی کرده اند. حضرت رضا از علی علیه السلام روایت کرده اند که ایشان فرمودند: سه چیز حافظه را زیاد می کند و بلغم را از بین می برد: یکی از آنها قرائت قرآن می باشد. (علی بن موسی علیه السلام، ۱۴۰۶، ص ۶۸؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۳۸؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۳۵۱؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۶۳، ص ۲۹۰) معمر بن خلاد گوید از حضرت رضا علیه السلام شنیدم می فرمودند: «سزاوار است که مردم بعد از نماز صبح پنجاه آیه از قرآن مجید را تلاوت کنند.» (عطاردی، ۱۳۹۷، ص ۵۹۱)

۴.۱۰. **استفاده از نور آیات:** حضرت رضا علیه السلام فرمودند: «هر کس در هنگام خوابیدن آیه الكرسي را بخواند از فلج در امان خواهد بود، و هر کس بعد از هر نماز آن را قرائت کند هیچ گزنده او را آزار نخواهد رسانید». (مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۷۳، ص ۲۰۰؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۴۲؛ عطاردی، ۱۳۹۷، ص ۵۸۲) و نیز بر آیه الكرسي و

برخی از آیات و دعا های قرآنی، در اوقات مختلف تأکید کرده اند؛ (ر.ک: عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۴۲؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۷۳، ص ۲۱۰؛ ج ۸۹، ص ۲۶۰؛ ج ۸۸، ص ۳۵۳؛ ج ۸۳، ص ۳۷) اینها تنها مثالهای بسیار کوچکی از جاری بودن قرآن در زندگی می باشد.

۱۱. همراهی قرآن تا آخرین لحظه:

قرآن در آخرین لحظه نیز انیس و همدم امام رضا علیه السلام می باشد و حضرت رضا علیه السلام وقتی در حال شهادت بودند، به عنوان آخرین کلام آیه مبارکی از قرآن را تلاوت کردند: «قُلْ لَوْ كُنْتُمْ فِي بُيُوتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ إِلَى مَضَاجِعِهِمْ، وَ كَانَ أَمْرُ اللَّهِ قَدَرًا مَقْدُورًا» (آل عمران، ۱۵۴) (امین عاملی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۳۱؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۴۹، ص ۳۰۵؛ جزائری، ۱۴۲۷، ج ۲، ص ۴۲۵؛ بحرانی اصفهانی، ۱۴۱۳، ج ۲۲، ص ۵۰۰)

نتیجه گیری:

کاربرد آیات قرآن در احادیث امام رضا علیه السلام بسیار گسترده می باشد. ایشان عظمت قرآن را هم در کلام و هم در عمل نمودار کرده و آن را ارج نهاده، و شبهات و بدعتهای پیرامون آن را رد کردند. ایشان علاوه بر پاسداری از کیان قرآن، شبهات و سؤالات مطرح شده در باره آیات را نیز پاسخ دادند و به تفسیر آیات زیادی اشاره کرده و گاه اسراری از بطون آن را آشکار نموده اند. حضرت علی بن موسی علیه السلام به وفور به آیات استشهاد نموده و نکات فقهی را بیان کرده و مسائل مهمی همچون توحید و امامت و عصمت را با انوار قرآن برای مردم رمز گشایی و تبیین کرده و با نیروی حقه قرآن افکار نادرست را باطل کردند. ایشان در عرصه عمل نیز قرآن را یگانه تکیه گاه ایمن قرار داده و آن را همچون آبی زلال در زندگانی خود جاری نمودند.

فهرست منابع:

۱. القرآن الکریم.
۲. إثبات الهداة بالنصوص و المعجزات، حر عاملی، محمد بن حسن بن علی بن محمد بن حسین، اول، اعلمی، لبنان، بیروت، ۱۴۲۵ق.
۳. الاحتجاج علی أهل اللجاج، طبرسی، احمد بن علی، اول، مرتضی، ایران، مشهد، ۱۴۰۳ق.
۴. إحقاق الحق و إزهاق الباطل، المرعشی التستری، القاضی نور الله، اول، مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، ایران، قم، ۱۴۰۹ق.
۵. اخبار و آثار حضرت امام رضا علیه السلام، عطاردی، عزیز الله، مترجم: عزیز الله عطاردی، اول، کتابخانه صدر، ایران، تهران، ۱۳۹۷ق.
۶. اطیب البیان فی تفسیر القرآن، طیب، عبد الحسین، دوم، انتشارات اسلام، ایران، تهران، ۱۳۷۸ش.
۷. إعلام الوری بأعلام الهدی، طبرسی، فضل بن حسن بن فضل، اول، آل البیت، ایران، قم، ۱۴۱۷ق.
۸. أعیان الشیعة، امین عاملی، محسن، اول، دار التعارف، لبنان، بیروت، ۱۴۰۳ق.
۹. الأمالی، ابن بابویه قمی، محمد بن علی بن حسین، ششم، کتابچی، ایران، تهران، ۱۳۷۶ش.
۱۰. الأمثل فی تفسیر کتاب الله المنزل، مکارم شیرازی، ناصر، اول، مدرسه امام علی بن ابی طالب، ایران، قم، ۱۴۲۱ق.

۱۱. بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی بن مقصود علی، دوم، اسلامیة، ایران، تهران، ۱۳۶۳ش.
۱۲. البرهان فی تفسیر القرآن، بحرانی، هاشم بن سلیمان، تحقیق: قسم الدراسات الاسلامیة مؤسسة البعثة قم، اول، بنیاد بعثت، ایران، تهران، ۱۴۱۶ق.
۱۳. بشارة المصطفی، طبری، محمد بن ابی القاسم، دوم، المكتبة الحیدریة، عراق، نجف، ۱۳۸۳ق.
۱۴. بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد صلی الله علیهم، صفار، محمد بن حسن، دوم، مكتبة آية الله المرعشی النجفی، ایران، قم، ۱۴۰۴ق.
۱۵. پژوهشی دقیق در زندگانی امام رضا علیه السلام، شریف قرشی، باقر، مترجم: سید محمد صالحی، اول، اسلامیة، ایران، تهران، ۱۳۸۲ش.
۱۶. تاریخ الإسلام، شمس الدین ذهبی، ابو عبد الله محمد بن احمد بن عثمان بن قایماز، دوم، دار الكتاب العربی، لبنان، بیروت، ۱۴۰۹ق.
۱۷. تحف العقول، ابن شعبه، حسن بن علی، اول، انتشارات علمیه اسلامیة، ایران، تهران، ۱۴۰۴ق.
۱۸. تحفة الأبرار، طبری، عماد الدین حسن بن علی، اول، آستان قدس رضوی، ایران، مشهد، ۱۴۲۴ق.
۱۹. تحلیلی از زندگانی امام رضا علیه السلام، فضلالله، محمد جواد، مترجم: محمد صادق محمدصادق عارف، هفتم، بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، ایران، مشهد، ۱۳۸۲ش.
۲۰. تصویر امامان شیعه در دائرة المعارف اسلام، تقی زاده داورى، محمود، اول، مؤسسه شیعه شناسی، قم، ۱۳۸۵ش.
۲۱. تعریب منتهی الآمال، قمی، عباس، پنجم، جامعه مدرسین، ایران، قم، ۱۴۲۲ق.
۲۲. تفسیر القمی، قمی، علی بن ابراهیم، سوم، دار الكتاب، ایران، قم، ۱۴۰۴ق.
۲۳. تفسیر راهنما، هاشمی رفسنجانی، اکبر، پنجم، بوستان کتاب، ایران، قم، ۱۳۸۶ش.
۲۴. تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب، قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا، اول، سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، ایران، تهران، ۱۳۶۸ش.
۲۵. تفسیر نور الثقلین، عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه، تحقیق: سید هاشم رسولی محلاتی، چهارم، انتشارات اسماعیلیان، ایران، قم، ۱۴۱۵ق.
۲۶. التوحید، ابن بابویه قمی، محمد بن علی بن حسین، اول، جامعه مدرسین، ایران، قم، ۱۳۹۸ق.
۲۷. جلاء العیون، مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی بن مقصود علی، نهم، سرور، ایران، قم، ۱۳۸۲ش.
۲۸. حلیة الأبرار فی أحوال محمد و آله الأطهار علیهم السلام، بحرانی، هاشم، اول، مؤسسة المعارف الإسلامیة، ایران، قم، ۱۴۱۱ق.
۲۹. حیاة الإمام الرضا علیه السلام، شریف قرشی، باقر، دوم، سعید بن جبیر، ایران، قم، ۱۳۸۰ش.
۳۰. الحیاة السیاسیة للإمام الرضا علیه السلام، مرتضی العاملی، جعفر، سوم، جامعه مدرسین، ایران، قم، ۱۴۱۶ق.
۳۱. الحیاة الفکریة و السیاسیة لأئمة أهل البيت علیهم السلام، جعفریان، رسول، اول، دار الحق، لبنان، بیروت، ۱۴۱۴ق.
۳۲. الحیاة، حکیمی، محمدرضا، ترجمه: آرام، احمد، اول، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۸۰ش.
۳۳. حیات فکری و سیاسی ائمه، جعفریان، رسول، ششم، انصاریان، ایران، قم، ۱۳۸۱ش.
۳۴. رجال الکشی، کشی، محمد بن عمر، اول، دانشگاه مشهد، ایران، مشهد، ۱۳۴۸ش.
۳۵. روضة الواعظین و بصیرة المتعظین، فتال نیشابوری، محمد بن احمد، اول، انتشارات رضی، ایران، قم، ۱۳۷۵ش.
۳۶. ریاض الابرار فی مناقب الائمة الاطهار، جزائری، نعمت الله، اول، مؤسسة التاريخ العربی، لبنان، بیروت، ۱۴۲۷ق.

۳۷. زندگانی چهارده معصوم علیهم السلام، طبرسی، فضل بن حسن بن فضل، مترجم: عزیز الله عطاردی، اول، اسلامیة، ایران، تهران، ۱۳۹۰ق.
۳۸. زندگانی حضرت امام رضا علیه السلام، مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی بن مقصود علی، مترجم: موسی خسروی، اول، اسلامیة، ایران، تهران، ۱۳۸۰ش.
۳۹. زندگانی حضرت امام موسی کاظم علیه السلام، مجلسی، محمد باقر، مترجم: خسروی، موسی، دوم، اسلامیة، تهران، ۱۳۷۷ش.
۴۰. زندگانی دوازده امام علیهم السلام، معروف الحسینی، هاشم، مترجم: مقدس، محمد، چهارم، امیرکبیر، تهران، ۱۳۸۲ش.
۴۱. سازمان و کالت، جباری، محمدرضا، اول، مؤسسه آموزش پژوهشی امام خمینی قدس سره، قم، ۱۳۸۲ش.
۴۲. سعد السعود للنفوس منضود، ابن طاووس، علی بن موسی، اول، دار الذخائر، ایران، قم، بی تا.
۴۳. سفینه البحار، قمی، عباس، اول، اسوه، ایران، قم، ۱۴۱۴ق.
۴۴. سیره الأئمة الاثني عشر عليهم السلام، معروف الحسینی، هاشم، اول، المكتبة الحیدریة، عراق، نجف، ۱۳۸۲ق.
۴۵. سیره معصومان، امین عاملی، محسن، مترجم: علی حجتی کرمانی، دوم، سروش، ایران، تهران، ۱۳۷۶ش.
۴۶. سیری در سیره ائمه اطهار علیه السلام، مطهری، مرتضی، چهارم، صدرا، ایران، تهران، ۱۳۸۳ش.
۴۷. شرح الکافی، مازندرانی، محمد صالح بن احمد، اول، المكتبة الإسلامية، ایران، تهران، ۱۳۸۲ق.
۴۸. صحیفه الإمام الرضا علیه السلام، علی بن موسی علیه السلام، امام هشتم، اول، کنگره جهانی حضرت رضا علیه السلام، ایران، مشهد، ۱۴۰۶ق.
۴۹. الطبقات الكبرى، واقدی، ابن سعد کاتب، دوم، دار الکتب العلمیة، لبنان، بیروت، ۱۴۱۸ق.
۵۰. عوالم العلوم و المعارف و الاحوال من الآيات و الأخبار و الأقوال، بحرانی اصفهانی، عبد الله، اول، مؤسسه الإمام المهدي عجل الله تعالی فرجه الشریف، ایران، قم، ۱۴۱۳ق.
۵۱. عیون أخبار الرضا علیه السلام، ابن بابویه قمی، محمد بن علی بن حسین، اول، نشر جهان، ایران، تهران، ۱۳۷۸ق.
۵۲. الغدير فی الكتاب و السنة و الأدب، الامینی، عبد الحسین، اول، مرکز الغدير للدراسات الاسلامیه، ایران، قم، ۱۴۱۶ق.
۵۳. غرر الأخبار، دیلمی، حسن بن محمد، اول، دلیل ما، ایران، قم، ۱۴۲۷ق.
۵۴. الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن، صادقی تهرانی، محمد، دوم، انتشارات فرهنگ اسلامی، ایران، قم، ۱۳۶۵ش.
۵۵. الفصول المهمة فی معرفة الأئمة علیهم السلام، ابن صباغ مالکی، علی بن محمد بن احمد غزی مکی، اول، دار الحدیث، ایران، قم، ۱۴۲۲ق.
۵۶. الکافی (اسلامیه)، کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، دوم، اسلامیة، ایران، تهران، ۱۳۶۲ش.
۵۷. کتاب التفسیر، عیاشی، محمد بن مسعود، تحقیق: هاشم رسولی محلاتی، اول، چاپخانه علمیه، ایران، تهران، ۱۳۸۰ق.
۵۸. کشف الغمة فی معرفة الأئمة، اربلی، علی بن عیسی، اول، رضی، ایران، قم، ۱۴۲۱ق.
۵۹. متشابه القرآن و مختلفه، ابن شهر آشوب، محمد بن علی، اول، دار بیدار للنشر، ایران، قم، ۱۳۶۹ق.
۶۰. المحاسن، برقی، احمد بن محمد بن خالد، دوم، دار الکتب الإسلامية، ایران، قم، ۱۳۷۱ق.
۶۱. مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول، مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی بن مقصود علی، دوم، دار الکتب الإسلامية، ایران، تهران، ۱۴۰۴ق.
۶۲. مسند الإمام الرضا علیه السلام، عطاردی، عزیز الله، اول، آستان قدس رضوی، ایران، مشهد، ۱۴۰۶ق.
۶۳. مطالب السئول فی مناقب آل الرسول، شافعی، محمد بن طلحه، اول، البلاغ، لبنان، بیروت، ۱۴۱۹ق.
۶۴. معارج الوصول، الزرندی الحنفی، جمال الدین محمد بن یوسف، اول، مجمع احیاء الثقافة الاسلامیة، ۱۴۵۲ق.
۶۵. معانی الأخبار، ابن بابویه قمی، محمد بن علی بن حسین، اول، دفتر انتشارات اسلامی، ایران، قم، ۱۴۰۳ق.

٦٦. معجم ما كتب عن الرسول و أهل بيته، رفاعى، عبد الجبار، أول، وزارت ارشاد، ايران، تهران، ١٣٧١ش.
٦٧. مكاتيب الرسول صلى الله عليه و آله و سلم، احمدى ميانجى، على، أول، دار الحديث، ايران، قم، ١٤١٩ق.
٦٨. المناقب، ابن شهر آشوب، محمد بن على، اول، علامه، ايران، قم، ١٣٧٩ق.
٦٩. منتهى الآمال فى تواريخ النبى و الأهل، قمى، عباس، أول، دليل ما، ايران، قم، ١٣٧٩ش.
٧٠. الميزان فى تفسير القرآن، طباطبايى، محمد حسين، پنجم، دفتر انتشارات اسلامى جامعهى مدرسين حوزه علميه قم، ايران، قم، ١٤١٧ق.
٧١. نزهة الكرام، رازى، محمد بن حسين بن حسن، اول، كتابخانه مركزى و ادبيات دانشگاه تهران، ايران، تهران، بى تا.
٧٢. الوجيز فى تفسير الكتاب العزيز، دخيل، على بن محمد على، دوم، دار التعارف للمطبوعات، لبنان، بيروت، ١٤٢٢ق.
٧٣. وسائل الشيعة، حر عاملى، محمد بن حسن، اول، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ايران، قم، ١٤٠٩ق.